

УДК 141.319.8

Ф 43

Галина ФЕСЕНКО

ЛАНДШАФТИ ПАМ'ЯТІ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ: КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

Статтю присвячено філософському осмисленню «культурної територіальності» міста. Проаналізовано культурний ландшафт міста крізь призму мнемотехнічних топосів. Пропонується нове розв'язання проблеми ідентифікації міських просторів в урбаністиці через експлікацію меморіальних практик (місць пам'яті). Окреслюються культурні параметри міського простору на основі концепції «культурної пам'яті». Обґрунтовано евристичні можливості неомеморіалістичної парадигми для урбаністики.

Ключові слова: топос, коммеморація, культура пам'яті, міський ландшафт, культурна спадщина.

Постановка проблеми. Міста утворюють безліч вимірів (політичних, соціальних, мистецьких тощо), які знаходять своє відображення у різноманітних просторових формах. Зокрема, своєрідний меморіальний ландшафт, що утворюється завдяки «пам'ятним місцям». Меморіальний контекст різноманітних форм «втілених просторів» історії міста є важливим чинником окреслення культурної ідентичності міста. Через особливі взаємозв'язки пам'яті та ідентичності, місто і його урбан-тканини відіграють важливу роль у формуванні колективних ідентичностей. Через рухливість кордонів між минулим і сьогоденням актуальними для урбаністики стають звернення до ціннісних культурно-історичних смислів міста та

своєрідне перетлумачення простору. У фокусі уваги урбаністів перебувають й питання певної «ревізії пам'яті», виявлення актуальної історії/пам'яті у ландшафті міста. Це, зі свого боку, породжує нові ракурси гуманітарних дискусій про часо-простір «культурного ландшафту» та потребує культурфілософської концептуалізації. Актуальності набувають епістемологічні розвідки «пам'ятного ландшафту», бо саме вибудовування пам'яті міста дає можливість доторкнутися до його смислоутворювальних форм.

Утім у вітчизняній культурфілософії дотепер недостатньо приділено уваги осмисленню нових підходів до розгляду «ландшафтного» виміру міських просторів й досі підтримується культурний холізм, що був властивий індустріальній концепції міста. Поодинокими залишаються розвідки міста як «спільного продукту» вчора і сьогодні, зокрема новим дослідницьким завданням для вітчизняної гуманітаристики є питання мнемотехнічності міських топосів.

«Ландшафтні» дискурси міста набувають значимості не тільки на теоретико-методологічному рівні, а й у зв'язку із важливими практичними завданнями. Оскільки суспільство є тим, що пам'ятає про себе, то актуальними для теперішньої України стають, зокрема, культурні реконструкції міських просторів. «Культурні ландшафти» українських міст потребують оновлення відповідно до трансформації локальної, національної ідентичності. Зокрема, існує нагальна потреба у розробці відповідних концептуальних підходів до формування місць пам'яті. Набувають необхідності переосмислення наявних репрезентацій історії та колективної пам'яті, а також обґрунтування рішень місцевих громад щодо культурно-історичної спадщини, формування іміджу міських ландшафтів та перетворення їх на «символічний капітал» (за П'єром Бурдьє).

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблема культурно-історичних просторів практично не розроблена у вітчизняних філософсько-урбаністичних дослідженнях. Та й для західноєвропейської дослідницької традиції ця тема є відносно новою. Моніка Спірідон відзначає, що у культурології за останні десятиліття відбулися методологічні зрушення: від традиційної

уваги до часу та його аналітичних характеристик до просторової феноменології [13]. У дискусіях щодо культурної, соціальної ідентичності усе частіше оперують категоріями: «місце», «ландшафт», «топографія», «мапування», «локація» тощо. Дослідниками пропонується терміном «культурна територіальність», що працює на концептуальному перехресті, де культурно оцінюється простір. Одним із перших прихильників такого підходу був Анрі Лефевр, який змінював традиційну опозицію «простору» й «ментальності».

Завдяки такому методологічному баченню у культурній урбаністиці відбувається вихід у міждисциплінарну артикуляцію антропології, філософії, соціології та ін. Розуміння міських просторів через архітектуру, планування, дизайн дає змогу культурфілософам розширити власний концептуальний інструментарій, що враховує специфічність виміру. Місто, його архітектурно-просторові форми, стають предметом політики ідентичності та пам'яті, їх «міцями пам'яті».

До пам'яті, локалізованій в окремому місці, і такій, що «значно виходить за межі людської пам'яті» [1, 317], дослідники почали активно звертатися у 80-х рр. ХХ ст. Саме у той період формується Memory Studies, що зацікавилися тематикою колективної пам'яті через зміну політичних і культурних кордонів у всьому світі [6, 17 – 18]. У концепції культурної пам'яті (Алейда та Ян Ассман) зазначається, що міські топоси можуть постати чужими, загубленими у вирі історії, й водночас можуть «ожити» у вимірі пам'яті, пригадавши те, що забрав і зруйнував час. На значимості концепту «місце пам'яті» (мнемотоп), через згасання живих традицій у сучасному суспільстві, наголошує П'єр Нора [4]. У фокусі культурної пам'яті – не окремі автобіографічні спогади, а ставлення до минулого, яке спільно формується великими групами людей (наприклад, міською громадою), на такій часовій відстані від минулих подій, що не мають особистих спогадів про них. За Астрід Ерл, «культурна пам'ять» визначає взаємодію минулого і сьогодення в соціально-культурних контекстах» [11, 2].

Завдяки такій дослідницькій позиції щодо особливостей конструювання меморіального простору, історико-культурний ландшафт міста стає об'єктом спеціальної уваги істориків, літературознавців, культурологів, культур-антропологів та ін. Так, у світлі філософії простору Патрік Гаттон розглядає «місце» як «частину ідентичності суб'єкта, який запам'ятовує» [9, 160 – 167]. Моріс Галльбвахс окреслив «механізми запам'ятовування», досліджуючи взаємозв'язки колективної та історичної пам'яті [8]. Для нього важливою стає комеморація (створення спільних спогадів), способи, за допомогою яких у суспільстві зберігається пам'ять про минуле. Важливо, що соціальна пам'ять міста у концепції міської комеморації відкриває епістемологічні перспективи для висвітлення культурних практик ландшафтного запам'ятовування. Адже у міських топосах не лише містяться образи індивідуальної та колективної пам'яті, а закодована та культурна інформація. Російська дослідниця І. Соломіна, оперуючи терміном «соціальна пам'ять міста» як невід'ємним елементом будь-якого суспільства та його культури, експлікує досліджувану проблематику на конкретну локацію (місто Самара), у якій втілюються різні форми запам'ятовування та забуття [7, 163]. У вітчизняних дослідженнях простір пам'яті осмислюється Л. Буряк [2], А. Киридон [3], Б. Полярушем [5], Б. Черкесом [10]. Проте й дотепер проблема тегоу-просторів залишається недостатньо дослідженою. Актуальними залишаються теоретичні розвідки з включення параметрів культури пам'яті до філософії міста.

Метою пропонованого дослідження є філософське осмислення простору міста в концептуальних параметрах культури пам'яті. Для досягнення поставленої мети пропонується розв'язати такі **завдання**: по-перше, проаналізувати культурний ландшафт міста крізь призму мнемотехнічних топосів; по-друге, окреслити можливі «координати присутності» пам'яті у просторі міста.

Осмислення культури міста як специфічної просторової локації, потребує спеціальної уваги до різноманітних способів буття і «становлення разом», у яких «розміщуються» як особистісні, колективні смисли, так і загальнокультурні. Посилений наголос на

зв'язках суб'єкта і простору висвітлює особливості топології соціо-культурної реальності міста, у тому числі історико-культурний «масштаб присутності». Живий, екзистенційний зв'язок з минулим виявляється у пам'яті (у той час, як історія виступає простим уявленням минулого). Тому для культурного простору важливими є місця пам'яті, де відбувається своєрідне об'єднання соціальної пам'яті та історії.

Розміщення матеріальних об'єктів або їх образів у просторі є традиційним виявом мнемотехніки. Французький культуролог П'єр Нора констатує згасання живих традицій у сучасному суспільстві, де залишилися лише релікти («архівні форми») пам'яті, які можна віднайти у незвичних для повсякденного життя «ізолюваних місцях» (ці місця є останніми втіленнями меморіальної свідомості). Такими ізолюваними місцями є «пам'ятники», «музеї», «заповідники». Вони можуть «випадати» з живих структур культурно-історичної пам'яті, можуть перестати бути основою «живої пам'яті» локальної спільноти [4].

Місця пам'яті необхідні для кожного суспільства і культури, зокрема, через суспільну потребу «жити згідно з власною історією». Це «ті місця, в яких ніби зосередилася локальна, національна пам'ять. Місця пам'яті відрізняються за символічним потенціалом. Це означає, що саме місце пам'яті є знаком чогось, що стоїть за ним, вказує на певну історичну подію, поняття або предмет і символізує його, стаючи його конвенціональним знаком для певної спільноти. Отже, міський ландшафт включає пам'ять у вигляді культурно-історичних об'єктів, що узагальнюють пам'ять про певні групи чи окремих осіб, а також спогади про певні події та періоди. Дуже часто сама місцевість, де розміщується знак (пам'ятник), може бути простором пам'яті культури.

Міський простір, формуючись під впливом різноманітних життєвих форм культури, записує еволюцію своєї ідентичності і водночас набуває значення спадщини. Процеси збереження спадщини демонструють різні стратегії: від захисту міських історичних будівель та їхнього середовища на основі естетичних цінностей

до захисту усіх історичних міських ареалів культурного значення, монументального і немонументального походження, що ґрунтується на соціально-культурній цінності місця [12].

У модерністських візіях культурно-історичний ландшафт міста постає специфічною універсальною реальністю «об'єктно значимою для усіх». Для модерного міста властива традиційна практика культурного збереження, передовсім архітектурних пам'яток міста. Сьогодні є розуміння того, що для збереження культурної ідентичності міста потрібен ширший підхід до міських цінностей та їх ідентифікації. Йдеться про естетичні, історичні, наукові, соціальні чи духовні цінності для минулих, нинішніх чи майбутніх поколінь [12]. Культурне значення може виявлятися у самому місці, його структурі, середовищі, способі використання, асоціаціях, смислових аспектах, архівах, сполучених місцях і предметах. Місця можуть становити коло різних цінностей для окремих осіб і груп людей. [12, 6]. Такі місця включають не тільки місця географічні (пам'ятники, музеї), але також події (фестивалі, річниці, святкування). Саме тому формується підхід, що зміщує акцент з монументальної архітектури на збереження міських цінностей, які покладені в життя міста.

Варто зазначити, що пам'ятники, які встановлюються в певних місцях, є завершальним елементом не тільки ландшафту, а й сенсу, який сконцентрований в пам'ятнику. Наприклад, публічний простір міста часто привласнюється пам'яттю про «великих людей» різних епох. Водночас минуле не дає себе «законсервувати», воно постійно опосередковується теперішнім. Те, як відбувається це опосередкування теперішнім, є виявом духовних потреб та інтелектуального потенціалу сучасності. Культурно-історичний ландшафт стає об'єктом переосмислення (у т.ч. «героїв» та «антигероїв»), що впливає на оцінювання культурної спадщини у часі та просторі, у потоці культурної свідомості.

Одна з культур-філософських проблем – як пам'ять буде сприйнята і як вона «працює» у міському ландшафті, який режим її темпоральної взаємодії. Німецький культуролог Алейда Ассман

пропонує такі поняття культурної пам'яті, як накопичувальна (простір «невикористаних» спогадів, не пов'язаних із сучасністю) та функціональна (аксіологічна спрямована, така, що породжує смисл і орієнтована на майбутнє) [1, 144 – 154]. Авторка пропонує розглядати ці моделі як «переднє» та «заднє» тло, де накопичувальна, латентна пам'ять постає заднім тлом і водночас резервуаром майбутньої пам'яті, живої, функціональної, де народжуються змісти та (де)конструюються значення, формуються ідентичності, утворюються цінності і орієнтири. Місця часто є «німими свідками» минулих подій й треба змусити їх заговорити та повернути їм втрачений голос [1, 330].

Отже, культура пам'яті в системі міських просторів не зводиться до здатності матеріального зберігання, а й відтворення минулого досвіду. «Новий тип історичного простору», що перебуває у світі, що швидко змінюється, не може бути акцентований на минулому. Центральною функцією пам'яті стає просторово-часова (хронотопна) організація внутрішнього світу людини, координація з динамікою смислів, цілей, які розгортаються в актуальному, реальному просторі і часі.

Тоді місто постає не застиглим історико-культурним ландшафтом, а динамічною структурою. Мовиться про конструювання метогу-параметрів міських просторів, у яких можливо бути. Розвиток міського середовища може виглядати як наповнення його новими культурними цінностями. У часи історичних випробувань спостерігається й радикальне відокремлення, відчуження від домінуючого «меморіалу». Постає проблема граничності просторів в історико-архітектурних інтерпретаціях [10]. «Міські пейзажі пам'яті» у часи історичних зламів можуть постати «німі свідки» травматичного та насильницького минулого. Так, меморіали антигероїв стають небезпечною територією, джерелом семантичного насильства. Воно може виявлятися у графіті як виду соціальної практики й в умисному знищенні об'єктів спадщини (стирання пам'яті).

Донедавна традиційна практика збереження міської спадщини зосереджена головню, а іноді й винятково, на архітектурних па-

м'ятках міста. Сучасний підхід до міста, на відміну від традиційного, визначається як «чутливий місце-орієнтований» (responsive place-oriented), що виходить за рамки універсальних орієнтирів, і не обов'язково шукає «матеріального свідка». Наголошується, що цінність міської спадщини може визначатися чимось, що знаходиться в процесі старіння [12]. Містяни спостерігають за тим, як речі (історичні події) змінюють пам'ять. Актуальним залишається розуміння реальності як те, що «є» і реальності як те, що «було». Міський ландшафт, презентуючи виміри минулого часу, має бути здатен утворювати платформу для ревіталізації життєвих просторів, визначаючи смислові структури, «історичні коди» буття. У такій перспективі «культурна рамка» міста набуває конкретних обрисів.

Висновки. Проведений філософсько-урбаністичний аналіз засвідчив, що культурний вимір міста відзначається своєрідністю просторових форм. Меморіальний простір може бути ідентифікованим через окреслення різноманітної взаємодії між минулим та теперішнім, оскільки минуле не дає себе «законсервувати» та постійно опосередковується теперішнім. Те, як відбувається це опосередкування теперішнім, є виявом духовних потреб, інтелектуального потенціалу (тобто культури) сучасної спільноти міст. У такому сенсі культурно-історичний ландшафт міста є результатом генерації не лише певної інформації, а й форм пам'яті.

Культурфілософське відтворення мему-моделей простору міста, на нашу думку, потребує подальшого поглибленого дослідження просторових зв'язків. *Перспективи подальших розвідок* можуть бути пов'язані з осмисленням Мему-континууму міста в рамках комунікативної парадигми (як місце, діалогу, партисипативності, творення культурного капіталу).

Література

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Алейка Ассман ; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 437 с. – (Серія «Зміни парадигми»; Вип. 15).
2. Буряк Л.І. Пам'ять у культурному просторі міста (київський контекст) / Л.І. Буряк // Національна та історична пам'ять : збірник наукових праць. – К. : Пріоритети, 2013. – Вип. 8. – С. 94 – 102.

3. Киридон А.М. Простір пам'яті: експлікація поняття / А.М. Киридон // Національна та історична пам'ять : збірник наукових праць. – К. : Пріоритети. – Вип. 8. – С. 25 – 32.
4. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора ; пер. з франц. А. Рєпи. – К. : ТОВ Видавництво «Кліо», 2014. – 272 с.
5. Поляруш Б. Людина та міський простір: наслідки взаємотворення / Б. Поляруш // Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. – 2013. – Вип. 3. – С. 55 – 62.
6. Сарапіна Є.В. Пам'ять-слід: зворотний бік політики пам'яті / Є.В. Сарапіна // Наукові записки НаУКМА. – Т. 140. Теорія та історія культури. – К. : НУКМА, 2013. – С. 16 – 19.
7. Соломина И.Ю. Социальная память города: формы запоминания и забвения / И.Ю. Соломина // Город и время : в 2 т. – Т. 1 : Международный научный альманах «Life sciences». – Самара : Самарское книжное издательство, 2012. – 208 с. – С. 162 – 167.
8. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2 – 3 (40 – 41). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
9. Хаттон П. История как искусство памяти / П. Хаттон ; пер. с англ. В.Ю. Быстрова. – СПб. : Владимир Даль, 2003. – 424 с.
10. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації : дис. ... д-ра архіт. : 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури / Богдан Черкес. – К., 2006. – 402 с.
11. Cultural Memory: an International and Interdisciplinary Handbook / edited by Erll Astrid, Nunning Ansgar. – Berlin : Walter de Gruyter GmbH & Co, 2008. – 441 p. – (Media and Cultural Memory).
12. Recommendation on the Historic Urban Landscape, adopted by the General Conference at its 36th session Paris, 10 November 2011 [Electronic recourse] / United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. – 55 p. – Mode access : <http://www.historicurbanlandscape.com/themes/196/userfiles/download/2014/3/31/3ptdwdson3eihfb.pdf>.
13. Spiridon M. Spaces of Memory: The City-Text [Electronic recourse] / Monica Spiridon. – Mode access : http://www2.lingue.unibo.it/acume/sb/Spiridon_Spaces_of_Memory.htm.

Фесенко Галина. Ландшафты памяти в городском пространстве: культурфилософский дискурс. Статья посвящена философскому осмыслению «культурной территориальности» города. Проанализирован культурный ландшафт города сквозь призму мнемотехнических топосов. Предлагается новое решение проблемы идентификации городских пространств в урбанистике через экс-

пликацию мемориальных практик (мест памяти). Выявляются культурные параметры городского пространства на основе концепции «культурной памяти». Обоснованы эвристические возможности неомемориалистической парадигмы для урбанистики.

Ключовые слова: топос, коммеморация, культура памяти, городской ландшафт, культурное наследие.

Fesenko Halyna. Landscapes of Memory in the Urban Space: Cultural and Philosophical Discourse. The article is devoted to the philosophical reflection of the city «cultural territoriality». The city cultural landscape through a prism of mnemotechnical toposes is analyzed, the new solution to the problem of urban spaces identification in the urban studies through the explication of memorial practices (memory locations) is proposed. The cultural parameters of the urban space based on the concept of «cultural memory» have been identified. Heuristic means of the neomemorialistic paradigm for the urban studies are pointed out.

Key words: topos, commemoration, the culture of memory, urban landscape, cultural heritage.